

ה' השאלה ברשימות המסורה המצרפת

א

בקובץ המסורה העתיק "אכלה ואכלה" באה רשימת מסורה ובה מילים הפותחות באות ה, וכותרתה "א"ב מן חד וחד ה' בריש תיבותה".¹ הרשימה כוללת מילים יחידאיות הפותחות בה' השאלה, כגון: "הָאֲלֵהִי מְקֻרֹב אֲנִי" (יר' כג, לג), "הָאֲלֵהִים אֲנִי" (מל"ב ה, ז), "הָאֲמַת אֲתַכֶּם" (בר' מב, טז), "הִבַּת תְּשַׁעִים שָׁנָה תִּלְדֶּךָ" (בר' יז, יז). עיון מדוקדק ברשימה זו מעלה שורה של תמיהות, וכבר עמדו עליהן חוקרי המסורה פרנסדורף וגינצבורג: הרשימה כוללת 39 פריטים (או"א ה) או 46 פריטים (או"א פ). יש אותיות המיוצגות בפריט אחד בלבד, ויש המיוצגות בשלושה או בארבעה פריטים (האותיות א, ב). אין צריך לומר שאין בהערת המסורה הזאת מיצוי של כל המילים היחידאיות במקרא הפותחות בה' השאלה, שהרי יש במקרא עשרות רבות של מילים כאלה. מהו אפוא ייחודן של המילים המובאות ברשימה, ולפי איזה עיקרון נבחרו?

גינצבורג בחן את הסוגיה והציע דרך לפתרונה.² תחילה אסף הערות מסורה רבות העוסקות בנושא, ומיין אותן לשלושה דגמים: בדגם הראשון באות רשימות מסורה קצרות, ובהן מילים מועטות שאינן סדורות בסדר אלפביתי ולא על סדר המקרא. את הדגם השני מצא גינצבורג בשלוש רשימות מסורה בכ"י פ (שנכתב בשנת 916): בכל רשימה 22 מילים, אחת לכל אות מן האלף-בית,³ כגון: "אלפבית מן חד חד הא: האמת, הבנהרים, הגוי, הדרכי, ההרימו, הות, הזכיר" וכו' (מ"ג-פ לחבקוק ג, ה; דגם זה ייקרא להלן: ה ד ג ס ה א ל פ ב י ת י). הדגם השלישי הוא המיוצג ברשימות

* על נושא המאמר הרציני בכ"ב בתמוז תשי"ג (22 ביולי 2003) בקונגרס השבעה-עשר של הארגון הבין-לאומי לחקר המסורה (IOMS) שנערך בקמברידג' במסגרת הקונגרס השנתי הבין-לאומי של SBL.

1. אכלה ואכלה כ"י האלה, רשימה 66 (מהדורת דיאז-אסטבן, עמ' 117-118); אכלה ואכלה כ"י פריז, רשימה 65 (מהדורת פרנסדורף, עמ' 72-73).

2. ראה גינצבורג, המסורה, סעיף ה 10 (חמש רשימות קצרות, המסומנות באותיות e-a); סעיף ה 11a (הדגם הרחב, על פי ארבעה מקורות); סעיף ה 11 רשימות d-b (הדגם האלפביתי). הסבריו של גינצבורג באים בכרך ההסברים (באנגלית) בדבריו על הסעיפים האלה.

3. ליתר דיוק: הרשימה הראשונה שלמה (רשימה b שנמסרה ליר' ז, ט); ברשימה השנייה נכפלה האות ה וחסרה האות ו (רשימה c ליר' כב, טו); הרשימה השלישית מכילה רק 21 פריטים, והאות ש חסרה (רשימה d לחב' ג, ח).

“אכלה ואכלה”: בכל רשימה 39–46 מילים, הסדורות בסדר אלפביתי (דגם זה ייקרא להלן הדגם הרחב).

לאור הממצא הזה הציע גינצבורג תאוריה של התפתחות מן המועט אל המרובה: תחילה אספו בעלי המסורה מילים יחידאיות מועטות (השלב הזה מיוצג ברשימות הקצרות); משנתרבו המילים הן סודרו בסדר אלף-בית, אחת לכל אות (הדגם האלפביתי); ובשלב המאוחר יותר נוספו עליהן מילים נוספות, והרשימה התרחבה במידת-מה, וכך נוצר הדגם הרחב.⁴

לכאורה הסברו של גינצבורג מסתבר מאוד, ומתאים במיוחד לאופייה של המסורה המצרפת.⁵ הערות המסורה המצרפת מצרפות וכורכות יחדיו מילים יחידאיות במקרא שהן בעלות תכונה מסוימת, ולפיכך הן “גמישות” ונתונות לשינויים תכופים. המסונים המעתיקים את הרשימות האלה בשולי כתבי היד יכולים להרחיבן או לקצרן, בהתאם למקום הפנוי העומד לרשותם בשולי כתב היד.⁶ זאת בניגוד להערות המסורה המפרטת, שהן הרוב הגדול של הערות המסורה הגדולה. המסורה המפרטת באה לקבוע את נוסחו המדויק של המקרא בעניין מסוים, ולשם כך היא מוסרת מספר מדויק של פריטים, ואחר כך מפרטת במדויק את הפסוקים הכלולים במניין הזה. בהערות כאלה אין המסורה יכולה לגרוע מן הפסוקים המנויים ולא להוסיף עליהם. ובכל זאת הדעת אינה נוחה מהסברו של גינצבורג. לדעתו של גינצבורג רשימות המסורה מן הדגם הרחב הן קטועות ופגומות, וחסרות כל שיטה וסדר ומיצוי: הובאו בהן מילים הפותחות בה’ השאלה לצד מילים שאינן פותחות בה; כמה מן האותיות מיוצגות בפריט אחד וכמה בשניים, שלושה וארבעה פריטים; ואין הרשימות מציגות אלא חלק קטן מאוד ושרירותי של המילים שראויות היו לבוא בהן, היינו המילים היחידאיות הפותחות בה’ השאלה. רשימות אלה משקפות אפוא תהליך של גיבוב שרירותי של מילים, שנקטע באבו. האומנם מצאה רשימה זו את דרכה דווקא אל אוסף המסורה הידוע והמגובש “אכלה ואכלה”? בהמשך דברינו נבחן את הרשימה וננסה למצוא אם צדק גינצבורג, או שמא עומדים ברקע הרשימה עקרונות ברורים שעל פיהם גובשה.

4. גינצבורג נקט את שיטת “הרשימות הלא גמורות” שלו גם ביחס להערות מסורה מפרטת הכוללות מספר. גם ביחס אליהן טען כי אין בהן שיטה ועיקרון ברור, ואין הן משקפות אלא התפתחות והתגבשות שנקטעו באֶן. ראה דינו של ברויאר, כתר, עמ’ 231–250.

5. חוקרי המסורה הבדילו בין שני טיפוסים של הערות המסורה הגדולה, וכינו אותם בשמות מְסוּרָה מְפֻרָטת ומְסוּרָה מְצֻרָפֶת. ראה ייבין, המסורה למקרא, עמ’ 66–70; עופר, המסורה הבבליה, עמ’ 111–113.

6. יתר על כן, לעתים מסרן מוסיף לרשימת מסורה מצרפת פריט נוסף הנמצא בעמוד המקרא שלפניו, ופריט זה משמש לו כפריט עיגון ומאפשר לו להעתיק את רשימת המסורה בגליון המקרא. הפריט החדש יכול לבוא במקום פריט אחר שהיה ברשימה המקורית. התהליך הזה הוא אחד הגורמים לשינויים בהערות המסורה המצרפת.

ב

כל דיון בהערת מסורה ובגלגוליה ראוי לו שיתבסס על ממצא רחב ככל האפשר, היינו איסוף מרבי של הערות מסורה מקבילות העוסקות בנושא הנדון. השוואה של רשימות מסורה מקבילות יש בה כדי לפתור קשיים ושיבושים המתגלים ברשימות בודדות, ולסייע בסרטוט מקיף ככל הניתן של התפתחותה וגלגוליה של הערת המסורה.

פרנסדורף השווה שתי הערות מקבילות: זו הכלולה בקובץ "אכלה ואכלה" שההדיר וזו המצויה במסורה הסופית של דפוס מקראות גדולות.⁷ גינצבורג כלל באוסף המסורה שלו שבע הערות מסורה הקשורות ישירות לענייננו: ארבע מן הדגם הרחב ושלוש מן הדגם האלפביתי המדויק. מלבד שבע ההערות האלה מצאתי שבע הערות נוספות: שתיים בכ"י ל² וחמש בכ"י ל²⁵.⁸ כל הממצא מובא להלן בטבלה.⁹

7. דיונו של פרנסדורף בא בהסבריו (בגרמנית) לרשימה 65 באו"א פ (עמ' 21 מעמודי ההסבר שבסוף הספר).
8. ייתכן מאוד שיש מקבילות נוספות בכתבי יד אחרים. איתור המקבילות יכול להיעשות באמצעות סריקה שיטתית של כתבי יד, במיוחד אלה שליאנס ציין שהם עשירים במסורה מצרפת (לייאנס, מסורה מצרפת, עמ' 208). הערה כגון שלנו יכולה להופיע בעשרות רבות של מקומות בתנ"ך, חלקם בלתי צפויים, ועל כן לא ניתן לצמצם את החיפוש לפסוקים מסוימים. אין כמעט אפשרות להיעזר במפתחות, שכן רק כתבי יד בודדים זכו עד כה למפתח של הערות המסורה הכלולות בהם.
9. הערות ל² יידונו להלן. אוסיף כמה מילים על ההערות בכ"י 25: כתב היד הזה מביא הערות מסורה מצרפת כמעט בכל עמוד. המילים עצמן בראש העמוד, ומילות הרמז באות בתחתיתו. יש הערות הנכתבות על מפתח של שני עמודים (או על כמה מפתחים). במקרים האלה מילות הרמז נכתבות לרוחב המפתח כולו: המסרן עובר מן השורה הראשונה בעמוד הימני אל השורה הראשונה של העמוד השמאלי, ואחר כך חוזר לשורה השנייה בעמוד הימני. בכתב היד באות שתי הערות מסורה מן הדגם הרחב ושלוש הערות מסורה מן הדגם האלפביתי. בהערה האלפביתית לישעיהו נ, ב (הַקְצוֹר) אין התאמה מלאה בין המילים שבראש העמוד ובין מילות הרמז. באות ל הובאה המילה הַלְמָתִים, אולם בתחתית העמוד הובאו מילות רמז למילה נוספת (הַלְזָה). לעומת זאת לא הובאו מילות רמז למילה הַמְדָּבָר, שהובאה בראש העמוד. באות פ לא הובאה כל מילה בראש העמוד, אולם מילות הרמז רומזות למילה הַפְּנִיּוֹ. בהערה האלפביתית לירמיהו לא, יט (הַבֵּן) חסרה האות ח גם בראש העמוד וגם במילות הרמז. לאותיות ט, י, ל הובאו מילים מיוחדות שאינן באות בשום רשימה אחרת. מילות הרמז לאות ה נרשמו מעל השורה. ייתכן שיש קשר בין כל השינויים האלה. בהערה האלפביתית לירמיהו מט, א (הַבְּנִים) הובאו מילות הרמז לשתי מילים באות מ (הַמְּלָךְ). ההערה לירמיהו יח, ו (הַכְּיוֹצָר) היא מן הדגם הרחב, והיא תופסת חמישה עמודים (72 ע"ב – 74 ע"א), היינו שני מפתחים ועמוד בודד. למילת העיגון לא הובאו מילות רמז. הנקדן ניקד (בניקוד בבלי) את המילים הַמְּלָךְ, הַמְּלֶךְ כדי להבחין ביניהן. גם ביחזקאל יח (הדרכי) באה רשימה מן הדגם הרחב. המילים המובאות בה זהות לאלו שהובאו בירמיהו יח, ו, פרט למילת העיגון שם (הַכְּיוֹצָר) שאינה באה פה. גם פה נוקדו שתי תיבות המלך בניקוד בבלי להבחנה ביניהן. אולם הכתב נראה שונה בשתי ההערות, והערת המסורה נכתבה כאן בארבעה עמודים ולא בחמישה. לא נרשמו מילות רמז למילה הַקְּץ.

הדגם האלפביתי					הדגם הרחב					הדגם הקולט				
ל"ד י"ד 255	ל"ד י"ג 255	פ חב"ג 255	פ ר"כ 255	פ ר"ז 255	ל"ד י"ד 255	ל"ד י"ג 255	פ חב"ג 255	פ ר"כ 255	פ ר"ז 255	ל"ד י"ד 255	ל"ד י"ג 255	פ חב"ג 255	פ ר"כ 255	פ ר"ז 255
+א														

ג

מהתבוננות ברשימת המילים עולה קושי נוסף, גדול מקודמיו: הרשימה כוללת כמה מילים שאין בהן כלל ה' השאלה: הַרְיָמוּ (עז' ח, כה), הֵנָּה (מיכה ז, ג), הַזְּכִיר (שמ"ב יח, יח), הַחֲיִיתֶם (שופ' ט, יח), הֶסְפַּת (דב' כז, ט). מילים אלה חריגות ברשימה וטעונות הסבר. הלוא יש במקרא אלפי מילים יחידאיות הפותחות באות ה'; ומדוע שורבבו דווקא חמש המילים האלה אל תוך רשימת המילים הפותחות בה' השאלה?

גם לשאלה הזאת הציע גינצבורג פתרון. במקרא כולו, אומר גינצבורג, אין מילים יחידאיות הפותחות בה' השאלה ואחריה האותיות ו, ז,¹⁰ ס. בעלי הרשימה האלפביתית שאפו להשלים את האלף-בית, ונאלצו אפוא להכניס לרשימתם שלוש מילים שהאות ה' שבראשן אינה ה' השאלה: הֵנָּה, הַזְּכִיר, הֶסְפַּת. דבריו של גינצבורג בעניין זה סבירים ונכונים, אולם הפתרון חלקי בלבד: גינצבורג התעלם משתי המילים הַרְיָמוּ, הַחֲיִיתֶם, שאף הן אינן פותחות בה' השאלה. והלוא לאותיות ה, ח יש ייצוג ברשימתנו, ומה צורך להוסיף עוד מילים שאינן פותחות בה' השאלה?

תשובה לדבר עולה מעיון בדרך המסירה הגמישה של הערות המסורה המצרפת. לעתים ההערות נמסרות בלוויית מראה מקומות, ולפעמים נמסרות רק המילים הנדונות, בלא מראה מקומות כלל, ולעתים גם בלא ניקוד.¹¹ מצב כזה יכול להביא לידי כך שמסרן מאוחר אינו מבין נכונה את כוונת המסרן שמסר את רשימת המילים הנדונות, והוא מפרש את מראה המקומות לפסוקים באופן בלתי נכון. כך אירע, כנראה, ברשימת המסורה שאנו עוסקים בה: מסרן קדום הביא ברשימתו את המילה החייתם, והתכוון לשאלתו של משה "הַחֲיִיתֶם כל נקבה?" (במדבר לא, טו) – שיש בראשה ה' השאלה ופועל בבניין פיעל. מסרן מאוחר פירש

10. במקום אחד במקרא באה ה' השאלה לפני האות ז: "הַזְּכִירִים ומנחה הגשתם לי במדבר ארבעים שנה בני ישראל" (עמוס ה, כה). אלא שיש מחלוקת בניקודה של המילה. לפי הדעה שהאות ז דגושה, המילה אינה יחידאית (שהרי היא באה פעם אחת גם בשמ"ב טו, יב, בה' הידיעה), וממילא אינה יכולה לבוא בהערת המסורה שלנו. בכתר ארם צובה בא דגש. המסורה הקטנה של ק, ל²², ד מוסרת כי המילה יחידאית, היינו שבפסוק שבעמוס האות ז רפה. הערת מסורה בבליית כ"י 340מ (מסורה בבליית; ראה ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 207–208) אומרת במפורש, שיש מחלוקת בניקוד המילה הזבחים בעמוס בין מערבאי ובין חלק ממדינחאי: "הַזְּכִירִים די]גש למע' ואית דאמ' ממדנ' הַזְּכִירִים" (ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 1150; בריואר, ל²², וי' י, יט, הערה 2).

11. דוגמה לכך ניתן לראות בהערות המסורה המצרפת שבכ"י ק, שנאספו והוצגו בצורה נאה בספרו של ד' לייאנס, מסורה מצרפת. בחלק מן ההערות בא רימוז ארוך לפסוקים, בחלקן הרימוז קצר, ובחלק מהן אין רימוז כלל ומוצגות רק המילים עצמן. רשימות בלא רימוז באות שם (למשל) בעמ' 61–63 (המילים אינן מנוקדות), 67, 70–71.

בטעות כי הכוונה היא לדבריו של גדעון "לו הִחַיְתֶם אותם לא הרגתי אתכם" (שופ' ח, יט) – שיש בהם פועל בבניין הפעיל בלא ה' השאלה.¹² ואכן בשלוש רשימות המסורה בכ"י פ (וכן במ"ג-ל¹³ במ' ג, מט) מובאת המילה החייתם בלא זיהוי מפורש של הפסוק.¹³ ואילו ברשימות המסורה של או"א מובאים כבר שני הפסוקים – דברי משה ודברי גדעון – ומסתבר שהפסוק מספר שופטים הובא אגב חברו, והוא פרי פירוש מוטעה של המילה. הערפול הקיים במבנה הרשימה ובכלול בה אפשר את קליטת המילה הלא-מתאימה שנולדה אגב טעות.

הוא הדבר גם במילה ההרימו, ובה ניתן למצוא ראייה מפורשת לתהליך הטעות: בשתיים מן המקבילות (או"א ה ומ"ס-ד) נרשמה המילה ההמירו, ולצדה מילות רימוז לפסוק בעזרא שכתוב בו ההרימו. פרנסדורף וגניצבורג תיקנו את ה"טעות", ונראה שגם מסרנים שקדמו להם נהגו באותו האופן: עמדה לפנייהם המילה ההמירו בלא מילות רימוז לפסוק, והם הבינו שהכוונה למילה ההרימו והוסיפו מילות רימוז לפסוק בעזרא. המילה המקורית ברשימה הייתה כנראה ההמיר. זו שובשה להמירו, "תוקנה" לההרימו, ובסופו של דבר נשתלבו שתייהן ברשימה.

ד

הסתכלות חדשה על כל הסוגיה עולה מרשימת מסורה נוספת, יחידה מסוגה, הבאה בכ"י ל¹⁴ (בר' ד, ט), ופורסמה והוסברה בידי ברויאר.¹⁴ וזה לשונה:

ח"י מלין דחטפין בהון: השמר אחי (בר' ד, ט), הגוי (בר' כ, ד), השפט (בר' יח, כה), הברכה אחת (בר' כז, לח), הבת (בר' יז, יז), הבוא נבוא (בר' לז, י), הנמצא כזה (בר' מא, לח), הטובה הוא (במ' יג, יט), השמרים הם את (שופ' ב, כב), הבא עוד (שמ"א י, כב), המת הילד (שמ"ב יב, יט), הכל[ב] אנכי (שמ"א יז, מג), הכל היום יחרש (יש' כח, כד), המדבר (יר' ב, לא), הבן יקיר לי (יר' לא, יט), הבנים אין לישראל (יר' מט, א), הצום צמתני (זכ' ז, ה), הטובים מן הממלכות (עמ' ו, ב), הקץ לדברי רוח (איוב טז, ג).

12. אמנם הכתיב חסר על פי המסורה, אבל זה אינו מכשול להבנה כזאת. לא תמיד המסרנים מקפידים לצטט בכתיב החסר בהתאם לנוסח המסורה, במיוחד אם מדובר בהערת מסורה שאינה דנה בעניין מלא וחסר.

13. ברשימה הראשונה בכ"י פ (ביר' ז, ט) כתוב החייתם בשתי יו"דין, ובשתי הרשימות האחרות כתוב החייתם בכתיב חסר. גניצבורג זיהה את הפסוק לפי הכתיב, וקבע שהרשימה הראשונה מתכוונת לפסוק במדבר, והאחרות לפסוק בשופטים. אולם אין הכרח בדבר. בשתי הרשימות הראשונות המילה אינה מנוקדת. בחבקוק ג, ח יש ניקוד בבלי חלקי, אך לא ניתן לזהות בעזרתו את הפסוק.

14. ברויאר, ל¹⁴, עמ' 64–65.

הפסוקים סדורים על סדר המקרא, ובכל אחד מהם באה מילה שבה ה' השאלה הנקודה בחטף. ברויאר עמד על עיקרון חשוב הטמון ברשימה זו: כל אחת מן התיבות המובאות כאן יש כנגדה תיבה או תיבות הפותחות בה' המונעת בתנועה גמורה.¹⁵ חשוב להדגיש את התפקיד החשוב של הערת המסורה הזאת בקביעת הנוסח המדויק. בעזרתה ניתן להבחין בין "הַשְׁמֵר אמת לעולם" (תה' קמו, ו) ובין "הַשְׁמֵר אחי אנכי" (בר' ד, ט); בין 27 היקריות הַגּוֹי במקרא ובין "הַגּוֹי גם צדיק" (בר' כ, ד); בין 59 היקריות הַפֶּל ובין "הַכֹּל היום יחרש" (יש' כח, כד) וכיוצא באלה.

בדיקה מעלה כי אף על פי שבראש הערת המסורה בא מספר, בכל זאת אין בה מיצוי. שמונה מילים במקרא יכולות היו להיכלל בה על פי תבניתה ולא נכללו בה, ואלו הן: הַיָּם (איוב ז, יב), הַלְּזָה (יש' נח, ה), הַמְּלֶךְ (מי' ד, ט), הַמְּשַׁחֵת (יח' ט, ח), הַצֵּאן (במ' יא, כב), הַרְאֵשׁ (שמ"ב ג, ח), הַרְאִישׁוֹן (איוב טו, ז), הַתְּרִים (איוב לח, לד). בראש כל אחת מן המילים האלה ה' השאלה, ויש כנגדה במקרא מילה אחרת או מילים אחרות הפותחות בה' הידיעה.¹⁶ ניתן להציע כמה הסברים לחסרונן של המילים האלה ברשימה. כל הסבר הוא חלקי בלבד, והוא בבחינת השערה שאינה ודאית: (א) בכל המילים ברשימה, בצורה הנוגדת ה' מנוקדת בפתח ואחריה דגש, ולכן לא הובאו שתי הצורות הפותחות בר', שהצורות שכנגדן נקודות בקמץ: הַרְאֵשׁ, הַרְאִישׁוֹן.¹⁷ (ב) בצורות הַלְּזָה, הַתְּרִים הצורה המנוגדת אינה מאותו שורש ולא באותה משמעות: הצורה הַלְּזָה מורכבת מה' השאלה, ל' השימוש ומילת הרמז זָה, ולעומתה עומד כינוי הגוף הַלְּזָה; הַתְּרִים – פועל עתיד משורש רו"ם לעומת הַתְּרִים, בינוני משורש תו"ר. (ג) ייתכן שהערת המסורה נאמרה על פי המסורת הבבלית,¹⁸ השונה מן הטברנית: כמה מן

15. שתי מילים יצאו מכלל זה: הַבּוֹא (שיש כנגדו רק הַבּוֹא), הַצֹּם (שיש כנגדו רק הַצּוֹמוֹת). המילה הַבְּרִיךְ יוצאת דופן מבחינה אחרת: היא אינה פותחת בחטף אלא בתנועה שאחריה אות רפה. ברויאר מעיר על כך ומציין גם את אי-ההתאמה בין מניין י"ח הבא בראש הרשימה ובין מספר הפריטים הכלול בה (19).

16. בבדיקות הנזכרות במאמר זה נעזרתי בתכנת "הכתר" שפיתח פרופ' מ' כהן.

17. כשם שלא נכללו ברשימה המילים הפותחות באותיות א וע', שבהן קיים ניגוד של פתח-קמץ בין ה' השאלה לה' הידיעה.

18. הערות מסורה רבות בכ"י¹⁸ מקורן במסורה הבבלית (ראה על כך בהקדמתו של ברויאר למהדורתו, וכן בפרק השני אצל עופר, המסורה הבבלית). ובכל זאת קשה לקבוע מסורות בשאלה, האם הערת המסורה של ל¹⁸ שאנו עוסקים בה מקורה במסורה הבבלית. ייחודה של ההערה והעובדה שלא נמצאו לה עד כה מקבילות טברניות תומכות בכיוון כזה. ההערה גם מתאימה ל"עקרון הפסוק הראשון" המאפיין את המסורה הבבלית, וגם המונח חטפין בהון הבא בראש ההערה מתאים למונח חט" המצוי במסורה הבבלית (ראה ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 1148; ואצל עופר, המסורה הבבלית, לפי המפתח בעמ' 584). במסורה הטברנית המונח חטף

המילים אינן מוטעמות בראשן, וייתכן שה' השאלה אינה נחטפת בהן אלא נקודה בפתח (הַלְזָה, הַמְשָׁחִית, הָרָאשׁוֹן, הַתְּרִים).¹⁹

ה

לאור הערת המסורה של ל²⁰ והסבריו של ברויאר מוארות באור חדש הערות המסורה מן הדגם האלפביתי ומן הדגם הרחב. מעתה יש לבחון את המילים הכלולות בהן לפי הקריטריון שהציג ברויאר: קיומה של מילה מיוחדת במקרא כנגד המילה הכלולה ברשימה.

נפתח בהערות המסורה מן הדגם הרחב: ראשית נציין שהובאו בה כמעט כל המילים היחידאיות שיש כנגדן במקרא צורות מיוחדות. 29 מילים כאלה יש במקרא.²⁰ לכולן פרט לאחת נמצא ייצוג באחת מחמש הערות המסורה השייכות לדגם הרחב. ל-23 מתוכן נמצא ייצוג ברוב המקבילות.²¹

המילים האלה "מכסות" 14-15 מאותיות האלף-בית. מלבדן הובאה ברשימת המסורה דוגמה אחת לפחות לכל אות. מכוח הכלל הזה הובאו מילים הפותחות בה' השאלה ב-4-5 אותיות (הַדְרָפִי, הַהַמִיר, הַחַיִתָם, הַפְנִיו).²² שלוש מילים שאינן פותחות בה' השאלה הובאו באותיות שאין בהן במקרא מילה מתאימה (הַתָּה, הַזְפִיר, הַסֶּפֶת).

הערות המסורה מן הדגם הזה, שנראו תחילה כגיבוב מקרי תמוה ולא שיטתי של מילים, נראות עתה כהערות מאורגנות ומתוכננות היטב שהמילים הכלולות בהן נבחנו בקפידה לפי "סדר עדיפויות" מוקפד ומדוקדק: תחילה הובאו המילים היחידאיות שיש כנגדן דגשות במקרא; בתום השלב הזה היו ברשימה אותיות

מופיע בניגוד לגעיה, ואינו מכוון דווקא לציון שווא נע או חטף-פתח (ראה ייבין, המסורה למקרא, עמ' 78). אולם כל זה אינו בבחינת הוכחה גמורה. ויש עוד שני קשיים בייחוס ההערה למסורה הבבלית. ראשית, פסוק מספר ישעיהו ("הכל היום יחרש" – יש' כח, כד) בא בהערה לפני שלושת הפסוקים מספר ירמיהו, בניגוד לסדר הבבלי של ספרי המקרא. שנית, הערה קודמת בכ"י ל²³ מונה ב' השמר (בר' ד, ט; תה' קמו, ו), ונראה ממנה כי קריאתם שווה. ייבין (ניקוד בבלי, עמ' 1148) מביא עדות לניקוד ה בפתח בפסוקנו. ואם כך, הדבר עומד בסתירה למילת העיגון של הערתנו.

19. ראה ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 1148, המביא את הכלל ואת הממצא. המילה המשחית אכן מתועדת בה' פתוחה. כנגד זה המילים הראשון, התרים מתועדות בה' שוואה.

20. מניין זה כולל 17 מן המילים שהובאו בהערת ל²⁰, 8 מילים שהיו ראיות לבוא שם ולא הובאו, וכן 4 מילים הפותחות בא' וע' ובהן הניגוד הוא פתח-קמץ.

21. בשום רשימה לא הובאה המילה הַבָּא. המילים הַלְל, הַלְזָה, הַמְשָׁחִית, הָרָאשׁוֹן, הַשְּׁפֵט הובאו רק במיעוט הרשימות. ראה בפירוט בטבלת ההשוואה.

22. במקצת המקבילות לא הובאה תיבת הַלְזָה (ראה בהערה הקודמת), והובאו המילים הַלְנֶצַח או הַלְמָתִים. ראה בטבלה.

שיוצגו בפסוק אחד או יותר ואותיות שלא היה להן ייצוג כלל. בשלב השני צורפו לרשימה מילים יחידאיות הפותחות בה' השאלה (ואין כנגדן דגושות במקרא), מילה אחת בלבד לכל אות שטרם היה לה ייצוג. אולם לשלוש אותיות לא נמצא פסוק מתאים גם בשלב הזה, ולאותיות האלה הוכאו בשלב השלישי מילים הפותחות בה' בפתח, אף שאינה ה' השאלה.

כמה מילים נוספו כנראה לרשימה בתהליך המסירה, מתוך גרירה, היינו מתוך זיהוי לא נכון של המילים שברשימה. הזכרנו לעיל את המילים הַהֲרִימוּ, הַחֲיָתָם, וניתן להוסיף גם את המילים הַאֲלֹהֵי, הַדָּרְכִי, הַתְּמַלֵּךְ, הַתְּשֻׁלַח.²³ מילים אחרות באות רק במיעוט כתבי היד, וחלקן תוספות לא מבוקרות ולא מתאימות.²⁴ רק שתי מילים מופיעות בכל המקבילות, והופעתן תמוהה לפי הקווים שהותוו פה: הַבְּנֵהָרִים, הַגִּבֹּב.²⁵

המעבר מן השלב המיוצג בהערת ל"א לרשימות הדגם הרחב הוא בעצם מעבר מרשימת מסורה "יעילה", המסייעת בהבחנה בין מילים דומות במקרא, אל רשימה מקיפה יותר, שכלולות בה כל אותיות האלף-בית. השאיפה להיקף ולשלמות הבאה כאן לידי ביטוי אופיינית לרשימות המסורה המצרפת. הרשימה מנסה אפוא "לרכוב על שני סוסים" בעת ובעונה אחת: להציג את המילים הטעונות הבחנה מחד, ולהציג שלמות אלפביתית מאידך.

ברשימות הדגם האלפביתית נעשה צעד אחד נוסף: לקבלת אלף-בית שלם ואלגנטי בלא כפילויות נבחרה רק מילה אחת לייצוג כל אות. אולם להישג האסתטי הזה יש מחיר: פחתה "היעילות המסרנית" שהייתה בהערת המסורה המקורית, שהרי הושמטו ממנה כמה מילים שהבחנת ההגייה בהן חשובה.

תשומת לב מיוחדת יש להקדיש למילות העיגון: כל ארבע הרשימות מן הדגם האלפביתית, וכן שתיים מן הדגם הרחב, הוכאו בגיליון המקרא וכלולה בהן מילת עיגון (היינו מילה מן הרשימה המופיעה בעמוד המקרא שבשוליו הוכאה הרשימה). ברשימות המסורה המצרפת מצוי הדבר שהמסרן נוטל רשימת מסורה, משנה בה מילה אחת ומשתמש בה כמילת עיגון המאפשרת לו להביא את הרשימה במקום שחפץ בו. בכמה מקרים מילת העיגון אינה כלולה ברשימות מקבילות, או שאינה

23. הַאֲלֹהֵי היא אולי גרירה מהמילה שאחריה, הַאֲלֹהִים. רמז לדבר בשתיים מן המקבילות (או"א ה רמ"ס-ד), המביאות את המילה האלהים במקום האלהי. הַדָּרְכִי, בד' דגושה, היא כנראה פרי זיהוי לא נכון של הדרכי, המכוון מעיקרו למילה הַדָּרְכִי. הַתְּמַלֵּךְ היא פרי זיהוי מוטעה של המלך, המכוון למילה הַמְּלִיךָ. ייתכן שגם הַתְּמַלֵּךְ נוצרה משיבוש הַמְּלִיךָ, ורמז לדבר מ"ס-ד, המביאה את המילה הלמלך במקום המלך. הַתְּשֻׁלַח – אפשר שהוכאה המילה אגב הַתְּרִים שבפסוק שלפניה.

24. כגון: הַיְנָטֹר (מ"ס-ד), הַמְּעַרַת (מ"ס-ד), הַצֹּם (או"א פ), הַתְּשֻׁלַח (ארבעה כתבי יד).

25. וכן המילה הַעֲצָב, הבאה רק בשלוש משבע המקבילות.

מתאימה לעקרונות המנחים של הרשימה, וניכר הדבר שהמסרן כלל אותה ברשימה במגמה שתשמש לו מילת עיגון. מילות העיגון ברשימות כ"י פ הן הַבְּנֵהָרִים, הַגְּנָב, הַתְּמָלֵךְ; ומילות העיגון בשתיים מרשימות ל25 הן הַכִּיּוֹצֵר, הַקְּצוֹר. בכל חמש האותיות האלה (ב, ג, ת; כ, ק) קיימות מילים אחרות טובות יותר, שיש כנגדן דגושות (הַבֵּת [וכו'], הַגּוֹי, הַתְּרִים; הַכְּלָב, הַקֶּץ), והמילים העדיפות האלה כלולות ברשימות הדגם הרחב.²⁶

משעשע במיוחד הוא טיפולו של מסרן ל²⁷ בהערת המסורה (במ' ג, ט). המסרן בחר במילה היחידאית הַפְּדִיּוֹם כמילת עיגון, אף שאין היא פותחת בה' השאלה והתאמתה להערת המסורה שלנו מפקפקת. באמצעות מילת העיגון הזאת בחר המסרן להביא את הערת המסורה הארוכה של הדגם הרחב. הוא חשש שלא יהיה לו מקום להביא את ההערה בשלמותה, ועל כן פתח במילת העיגון. אולם האות פ באה סמוך לסוף הרשימה, ולא היה די בסיפה של הערת המסורה כדי למלא את הדף. משום כך הפך את סדר הפריטים והביא את המילים בסדר תשר"ק, מן האות פ ומטה. השוואה לרשימות המקבילות מלמדת כנראה, כי בסוף ההערה היה המקום דחוק למסרן והוא דילג על כמה מילים.

1

התפתחות הערת המסורה הייתה, לדעתי, בכיוון שהותווה: תחילה הייתה רשימה של מילים שיש כנגדן צורות דגושות;²⁸ אחר כך הושלם האלף-בית במילים נוספות; ולבסוף דוללה הרשימה כך שכל אות תיוצג בפסוק אחד בלבד. הדגם של המסורה הבבליית "ח" דחטפין בהון" קדם לדעתנו לכל הדגמים, שהרי העיקרון המנחה אותו הוא עיקרון אחד פשוט: מילה הפותחת בה' חטופה שיש כנגדה תיבה המונעת בתנועה גמורה ובה דגש.²⁹

26. כאמור לעיל, הימצאותן של המילים הַבְּנֵהָרִים, הַגְּנָב ברשימות הדגם הרחב היא מוזרה. ובכל זאת אני נוטה להניח כי רשימות הדגם האלפביתיות התפתחו מרשימות הדגם הרחב ולא להפך, כמו שאראה להלן.

27. על כמה מן הפרטים עמד ברויאר בהערותיו לרשימת ל²⁸ שם.

28. אינני טוען שדווקא רשימת "ח" מלין דחטפין בהון" הייתה היסוד לרשימת המסורה. ייתכן שהייתה רשימת מסורה דומה לה באופייה שכללה גם את המילים החסרות בהערת ל²⁹ וגם מילים הפותחות באותיות א, ע. ייתכן גם שהמילים הפותחות באותיות האלה הובאו בהערת מסורה נפרדת.

29. ברויאר מצביע על קרבה בין ההערה הזאת לרשימה שהביא גינצבורג, המסורה, סעיף ה 10e (ומקורה בכ"י המוזאון הבריטי Or. 2349 לבראשית ד, ט). עשר המילים הראשונות ברשימה אכן מצויות גם בהערת ל²⁸ (פרט למילה אחת), אולם מבין שבע המילים הבאות אחריהן רק אחת כלולה בהערת ל²⁸.

ההשלמה של האותיות החסרות באלף-בית הייתה מעשה חד-פעמי, בחירה שרירותית שנעשתה באחת ונתקבלה בכל הרשימות. ניתן להוכיח זאת מן העובדה שאופן ההשלמה אחיד בכל הרשימות, אף שיש מילים רבות במקרא באותה "דרגת עדיפות" כמו המילים שהובאו ברשימה והיו מתאימות כמותן להשלמת האלף-בית: ה' השאלה בחטף-פתח שאין כנגדה צורה דגושה – במקום הַפְּנִי ניתן היה להביא את הַפְּרָחָה (שה"ש ו, יא); ה' השאלה בפתח שאין כנגדה צורה אחרת – במקום הַחִימִיר ניתן היה להביא את הַחֲצִלִיח (בר' כד, כא), הַחֲסָפָן (במ' כב, ל), הַחֲצֵל (מל"ב יח, לג); במקום הַחִייתָם ניתן היה להביא את הַחֲנָם (איוב א, ט), הַחֲקָר (איוב יא, ז). מילים יחידאיות שאין בהן ה' השאלה – במקום הַזְּפִיר ניתן היה להביא את הַזְּנָה (הו' ד, יח), הַזְּעָק (שמ"ב כ, ד), הַזְּפִירִי (יש' מג, כו), הַזְּפָרְכָם (יח' כא, כט); ובמקום הַסֶּכֶן – הַסֶּכָּן (איוב כא, כב), הַסְּגִירוֹ (שמ"א כג, כ), הַסְּגִרָם (עמוס א, ט).³⁰

לעומת זאת דווקא במילים שיש כנגדן צורות דגושות, אלה שהיו כלולות ברשימה כבר בשלב הראשון, אנו מוצאים בחירה שונה ברשימות הדגם האלפבית (בכ"י פ ובכ"י 25): חמש מילים באות ב – הַבֵּת, הַבְּנִים, הַבֶּן (ע),³¹ הַבְּנֵהָרִים (ע), הַבְּרָכָה; ובאותיות אחרות – הַטּוֹבָה לעומת הַטּוֹבִים; הַמְּלֶךְ לעומת הַמְּדַבֵּר, וכמו כן הַאֲלֹהֵי לעומת הַאֲמֵת, הַחִימִיר לעומת הַחִימוֹ. האחידות באותיות ההשלמה לעומת הגיוון באותיות שיש כנגדן מוכיחה שפעל פה תהליך של "דילול" ובחירה. לפני המסרן עמדה רשימה מן הדגם הרחב, והוא בחר ממנה נציג אחד לכל אות, ובכל פעם נבחר נציג אחר; ואילו באותיות שיוצגו מראש בפריט אחד נבחר פריט זה בלא שינוי. לא ייתכן לומר שהמסרן יצר כל רשימה מחדש באופן ייחודי, שהרי אם כך לא נוכל להסביר את ההבדל בין שני סוגי האותיות.

זאת ועוד, בכמה מן הרשימות האלפביתיות ניתן למצוא רמז להיקף רחב יותר: רשימת פ בירמיהו כב מביאה שני פריטים באות ה (הַחִמִיר, הַחִימוֹ); רשימת ל²⁵ בירמיהו מט, א מביאה שני פריטים באות מ (הַמֵּת, הַמְּלֶךְ); ואילו ברשימת ל²⁵ בישעיהו נ, ב משתקפים שני פריטים באות ל: האחד במילה שהובאה במפורש (הַלְּמִתִּים), והשני במילות הרמז (הַלְּזָה). נראה אפוא, שמסרני כתבי היד החזיקו בידם רשימה מקיפה יותר ובחרו ממנה.

בדיקה רחבה יותר בשני כתבי היד המביאים רשימות מן הדגם האלפביתי (פ, ל²⁵) העלתה דוגמות נוספות של רשימות אלפביתיות בכתבי היד האלה שיש להן מקבילות רחבות – ואפילו רחבות מאוד – בקובץ "אכלה ואכלה". בין הרשימות האלה מצויה גם הרשימה המפורסמת של "אכלה ואכלה", שעל שמה קרוי קובץ המסורה: כ"י ל²⁵ מביא בישעיהו יא, ז רשימה אלפביתית, ובה פריט אחד לכל

30. אין מילה חלופית "שנות רמה" במקום הַדְּרָפִי ובמקום הַנֹּת.

31. מילים הבאות רק כמילות העיגון צוינו באות ע.

אות. ³² כ"י פ מביא שתי רשימות שכותרתן "אלפבית מן ב' ב' ותרין לישנין" בירמיהו יב, טז (לְמֹד) ובישעיהו מט, כב (נְסִי). המילים הכלולות בשתי הרשימות נמצאות ברשימת "אכלה ואכלה" (או"א פ רשימה 59; או"א ה רשימה 60). ³³ רשימה אלפביתית של מילים הפותחות בכ' הדמיון הובאה בכ"י 25 בישעיהו כט, ככל הנראה אל מילת העיגון פְּדָבְרֵי (יש' כט, יא). ב"אכלה ואכלה" באה רשימה רחבה מאוד מסוג זה (או"א פ רשימה 19), והמסרן בחר נציג אחד לכל אות. בישעיהו מה, כא (הַגִּידָה) הובאה רשימת מילים המסתיימות במפיק ה, ובמקבילות ב"אכלה ואכלה" באה רשימה רחבה במקצת. ³⁴

ז

עתה עלינו לשוב ולברר במדויק מהי ההגדרה של קבוצת המילים הכלולה ברשימה, ומסתבר כי השאלה אינה פשוטה כל כך. יש לברר אותה בנפרד לגבי הדגמים השונים של רשימות המסורה: הדגם המיוצג בכ"י ל³⁵ ושני הדגמים הנוספים, הדגם הרחב והדגם האלפביתי.

לכירור ההגדרה ניזקק גם לכותרות הבאות בראשי הרשימות השונות, וגם לבדיקת הפסוקים הבאים בגופי הרשימות. לאור מה שנתבאר לעיל לא די בהגדרה אחת לרשימה כולה, הגדרה "מתמטית" שאפילו פריט חריג אחד יכול לפרוך אותה. שהרי בדגם הרחב צורפו לרשימה מילים שונות בדרגות עדיפות שונות, ויש להגדיר במדויק את דרגות העדיפות האלה.

נפתח בהערת ל³⁶. כותרת ההערה ("ח"י מלין דחטפין בהון") מדברת על קריטריון פונטי, החטף הבא בראש המילה, ואינה מתייחסת לקריטריון הסמנטי, כלומר לצורן הֶ הבא בראש המילה להבעת שאלה או תמיהה. מבחינת הממצא כל המילים (פרט לאחת) אכן פותחות בחטף. אולם יש להן תכונה נוספת שאינה מפורשת בכותרת: כולן (פרט לשתיים) יש כנגדן במקרא מילים דומות הפותחות בפתח ודגש. ³⁵

32. מילת העיגון היא ופרה (יש' יא, ז). כתב היד קטוע, אך ההערה ניתנת לשחזור כמעט שלם על פי מילות הרימוז שבתחתית העמוד. ברשימת "אכלה ואכלה" אין ייצוג לאות ו, שכן במקרא כולו אין דוגמה מתאימה. נראה שמסרן 25 הביא דוגמה אחרת להשלמת האות ו, אך קשה לזהותה בשל קרע בכתב היד.

33. ניכר הדבר שהמסרן השתדל להביא בכל אחת מן הרשימות מילים אחרות. באותיות ג, צ, ק לא נמצאה באו"א אלא דוגמה אחת בלבד לכל אות, ועל כן הובאו דוגמות זהות בשתי הרשימות. באות ל נבחרה דוגמה זהה (לְמֹד), אף על פי שיש חמש דוגמות ברשימת או"א. אולי כתב המסרן תחילה את הרשימה בישעיהו מט, וכאשר בא לכתוב את הרשימה בירמיהו יב היה חייב להביא את המילה לְמֹד, שהרי היא משמשת לו כפריט העיגון.

34. או"א פ, רשימה 42; או"א ה, רשימה 43. והשווה רשימה אלפביתית דומה בכ"י ק שהובאה אצל לייאנס, מסורה מצרפת, דגם ז, עמ' 70.

35. עובדות אלו נתבררו בהערותיו של ברויאר. וראה לעיל הערה 14.

כל המילים ברשימה פותחות בה' השאלה, והמילים שכנגדן פותחות בה' הידיעה. אולם אין הכרח להיזקק לקריטריון הזה, וניתן להסתפק בקריטריון הפונטי. זאת משום שאין במקרא מקרים אחרים של ניגוד מינימלי בין ה' בחטף (ואחריה אות רפה) ובין ה' בפתח ואחריה דגש. ייתכן בהחלט שהמסרן, כמי שתפקידו לשמור על מסורת הקריאה המדויקת, מתמקד בדרך הגייתן של המילים ומפרט את כל הזוגות שמתקיים בהם ניגוד מינימלי בין מילה יחידאית בחטף ובין מילה או מילים אחרות בפתח ודגש. ככל הנראה התמקדותו של המסרן בצד הפונטי היא שגרמה לכך שהוא לא כלל בהערת המסורה את האותיות א, ע, שבהן הניגוד הסמנטי בין שאלה לידיעה מתבטא בניגוד הפונטי בין פתח לקמץ.

לא כן הדבר בשלבים המאוחרים יותר של התפתחות הערת המסורה, כלומר ברשימות המסורה מן הדגם הרחב ומן הדגם האלפביתי.

המידע הכלול בכותרות הרשימות האלה אינו אחיד. יש מהן המוסרות רק "אלפבית מן חד וחד הא בריש תיבותה", ומזכירות רק את תכונת היחידאיות של המילים ואת העובדה שהן פותחות באות ה. רשימת או"א פ מוסיפה "וכל חד לי פתח", וזו הגדרה תמוהה למדי. שהרי רוב המילים ברשימה פותחות בחטף-פתח דווקא ולא בפתח. ייתכן שהמונח פתח כולל גם חטף-פתח. אולם עדיין הדבר קשה: והלוא התכונה המייחדת את רוב המילים מן המילים שכנגדן היא שהן נקודות בחטף-פתח בניגוד לחברותיהן הנקודות בפתח (כגון הַבֵּן לעומת הַבֵּן), וניגוד כזה אינו יכול להיות מובע בלשון "לית פתח".³⁶

הכותרת של הרשימה הראשונה של כ"י פ מוסיפה משהו להגדרה: "רפי' ופתח". זו הגדרה מדויקת יותר, בהנחה שהמונח פתח כולל גם חטף-פתח, שהרי היא שוללת את ה' הידיעה שלעולם יש בה דגש או קמץ. מבחינה צורנית יש פה הגדרה של המכנה המשותף של המילים ברשימה.³⁷

שלוש כותרות מתייחסות לייחוד הסמנטי: "בתמיה" (או "בתמוה"). נעבור עתה לבדוק את הרשימות גופן. כאן אין כל ספק שהמאפיין הסמנטי של ה' השאלה עמד בראש סדר העדיפויות של מי שיצר אותן. על כך מלמד עצם צירופן של המילים הפותחות באותיות א, ע (שבהן הניגוד הוא פתח/קמץ ולא חטף-פתח/פתח). הוכחה נוספת עולה מדרכי הבחירה של המילים שנוספו להשלמת האלף-בית,

36. יש בידי להציע שני הסברים לניסוח הקשה הזה: (א) שמא התייחסה הכותרת מעיקרא רק לארבע המילים הפותחות באותיות א, ע (הָאֵל, הָאֱלֹהִים, הָאֲמַת, הַעֲבָד), שבהן אכן המילה יחידאית בפתח ויש כנגדה רבות בקמץ; (ב) הכותרת מנסה להגדיר את המצב הסופי של הערת המסורה, ולתת הגדרה רחבה המתאימה לכל המילים הכלולות ברשימה (ובכללן גם הַזְּכִיר וְהַסֵּפֶת וגם הַנֵּת בו' דגושה!). התכונה היחידה המשותפת לכולן (מלבד היחידאות והפתיחה באות ה) היא הניקוד בפתח או בחטף-פתח.

37. רק המילה הַנֵּת (בו' דגושה) חריגה, ואינה מתאימה לכותרת הזאת. אולם יש סיבה לחריג הזה, שהרי אין במקרא מילה מתאימה, הפותחת בה' ואחריה ו רפה.

מילים שאין כנגדן דוגמות בפתח. כאן ניכרת בעליל הבחירה במילים הפותחות בה' השאלה: הַדְרָפִי – ולא הַדְמָנוּ, הַדְרָדָּה, הַדְרִי, הַדְסָה; הַפְנִי – ולא הַפְרָם, הַפְצָתָם, הַפְצוּתִי, הַפְצוּתִים, הַפְכָתָם, הַפְכָפָה, הַפְכָם, הַפְגוּת, הַפּוּכָה [הַפְרָחָה]; הַהִימִיר – ולא 18 מילים כגון הַהִפְכָה, הַהִלְכוּת, הַהִרְס; הַחִייתָם – ולא כ-75 מילים כגון הַחִוּלָה, הַחִלָּם, הַחִמְשָׁה.³⁸

ח

אסיים את דבריי בעיון בהערת מסורה קשה, הידועה רק מדפוס מקראות גדולות (מ"גד בר' יח, כה):³⁹

ג' ההי"ן בתורה דנראין תמוהות ואינן תמוהות וסי' השופט כל הארץ (בר' יח, כה) האחד בא לגור (בר' יט, ט) האיש אחד יחטא (במ' טז, כב).
וכל ה"א תמוהה פתח כשהתימה בה"א, כמו האלהים אני (מל"ב ה, ז), אבל אלו התימה אינו בה"א, אכן [=אבל] בא אחרי כן "וישפוט שפוט".

ניסוח המסורה, שיש בו ניסוח של כלל דקדוקי והסבר תחבירי, מסגיר כנראה את המוצא המאוחר של ההערה, שאינה אופיינית לניסוח המסרני הרגיל. המסורה אומרת כי בשלושת הפסוקים היה עולה על הדעת שהה"א היא ה' השאלה, שהרי כך עולה מן ההקשר. ובכל זאת אין הדבר נכון, והה"א היא ה' הידיעה.
נדון תחילה בשני הפסוקים האחרונים הכלולים בהערה:

האחד בא לגור וישפט שפוט? (בר' יט, ט)
האיש אחד יחטא ועל כל העדה תקצף? (במ' טז, כב)

בשניהם באה האות ה' ואחריה משפט מחובר בעל שני איברים. האיבר הראשון מציין עובדה קיימת שאין בה פקפוק: לוט אכן בא לגור בסדום, וקורח אכן חטא. התמיהה היא על קיומו של האיבר השני, על רקע המציאות המתוארת באיבר הראשון: האם לוט (שהוא תושב חדש בסדום) ישפוט? האם ה' יקצוף על כל העדה (כשרק אדם אחד חטא)?

האות ה' באה בראש המשפט המחובר. ניתן לראות אותה כה' השאלה, ולומר שהתמיהה שהיא מציגה מתייחסת לצירוף של שני האיברים שאחריה.⁴⁰ אולם

38. באותיות שלא נמצאו בהן מילים הפותחות בה' השאלה הועדפו המילים הַנְפִיר, הַסְפָּת, הפותחות בפתח והאות שאחריהן רפה. רק באות ו' הובאה מילה הדגושה באות השנייה (הַנְת), משום שלא הייתה חלופה אחרת. ראוי לציין כי באות ס' לא הועדפו מילים הפותחות בחטף-פתח: הַסְיָקָם, הַסְבָּת, הַסְיָתָךְ.

39. גינצבורג, המסורה, ציטט את ההערה בסעיף ה' 12.

40. כניסוחו של רלב"ג בפירושו לפסוק הראשון: "האחד בא לגור וישפוט שפוט – הוא נקרא

אפשר שהריחוק של הה"א ממוקד התמיהה יביא לפירוש אחר: הה"א היא ה' הידיעה, שהרי אין פקפוק באיבר הראשון. האיבר השני אכן נקרא בתמיהה, אולם תמיהה זו אינה מובעת באמצעות צורך מפורש, אלא באמצעות נעימת הקריאה בלבד. זו כנראה עמדתה של מסורת הניקוד הטברני, שניקדה את האות ה' בקמץ בשני המקרים – הָאָחַד, הָאִישׁ – כניקוד ה' הידיעה. הניקוד בקמץ במילה הָאִישׁ עולה גם מתוך הערות המסורה, המונה שני הָאִישׁ בפתח ואינה כוללת את הפסוק השני שלפנינו.⁴¹ הערת מסורה הבאה בכ"י ל^מ לפסוקנו מונה ג' הָאִישׁ בפתח, וכוללת את פסוקנו. הערה זו מייצגת ככל הנראה את נוסח בבל, והעיר עליו הרב ברויאר "זה הניקוד המסתבר", "ואילו ניקוד הָאִישׁ של הנוסח המקובל הוא קשה" (עמ' 604, 33). אשר לפסוק הראשון, אין כל עדות לניקוד ה' בפתח במילה האחד. הערת המסורה שאנו דנים בה מצרפת לשני הפסוקים האלה פסוק שלישי שאינו דומה להם:

השֹׁפֵט כֹּל הָאָרֶץ לֹא יַעֲשֶׂה מִשְׁפָּט? (בר' יח, כה)

מהערת המסורה עולה כי גם בפסוק הזה בתיבה השפּט באה ה' הידיעה ולא ה' השאלה, כלומר נקוד השֹׁפֵט ולא הַשֹּׁפֵט. אלא שבניגוד לשני הפסוקים הקודמים לנוסח כזה אין כל עדות! זאת ועוד, גם המבנה התחבירי של המשפט הזה שונה מקודמו: אין פה משפט מחובר, אלא פסוקית נושא במשפט מורכב. הקשר בין שני חלקי המשפט פה הדוק יותר, והניקוד המתבקש הוא של ה' השאלה.⁴² נראה שבעלי המסורת הזאת נמנעו מלנקד "הַשֹּׁפֵט כֹּל הָאָרֶץ" בתמיהה, משום שחששו כי בקריאה כזאת יישמע כביכול פקפוק בכך שהקב"ה הוא שופט כל הארץ. משום כך פירשו את הה"א כה' הידיעה, כך: השופט [את] כל הארץ, [וכי] לא יעשה משפט?⁴³

באופן מפתיע סיוע מסוים לנוסח הזה עולה מרשימת המסורה על ה' הידיעה שעסקנו בה במאמר זה, כפי שהיא באה בשני כתבי היד של "אכלה ואכלה", בכ"י

בתמיהה; ועניינו: האם ימצא אחד שבא לגור במקום אחד ויטול שררה לעצמו עד שישים עצמו שופט שאר האנשים אשר שם?".

41. מ"גא מיכה ו, י; מ"סד, אי.
 42. ראוי להשוות את פסוקנו לפסוקי תהלים: "הַנְטַע אֶנְן / הָלֹא יִשְׁמַע // אִם יִצַּר עֵינַי / הָלֹא יִבִּיט. // הַלֵּסָר גּוֹיִם / הָלֹא יוֹכִיחַ" (תה' צד, ט-י). לפי נוסחנו באה ה' השאלה פעמיים בכל משפט. ע' חכם, בפירוש דעת מקרא לפסוקנו (ירושלים תשמ"א), מציע שני הסברים לכפילות הזאת: "וחזר על לשון השאלה לשם חיזוק" או "שכבר טושטשה המשמעות המקורית של השאלה שבמלה 'הלא'". ייבין (ניקוד בבלי, עמ' 441) מביא עדות מכ"י אג1 לניקוד הנטע בה' בפתח, וייתכן שכוונת הניקוד הבבלי לה' הידיעה.

43. ייתכן (אך אין זה ודאי) שתפיסה תחבירית כזאת משתקפת בפירושו של ר' יוסף בכור שור לפסוקנו: "השופט כל הארץ – הוא ששופט ואדון לכל הארץ לא יעשה משפט? בתמיהה".

542 ופעמיים בכ"י 25. כל הרשימות האלה משמיטות את "השפט כל הארץ", אף שהמילה הַשֵּׁפֵט היא יחידאית שיש כנגדה דגושים, וזאת למרות שפסוק זה הופיע ברשימת ל⁴⁴. שמא מעיד הדבר, שבעלי הרשימות האלה קראו את תיבת השפט בפסוקנו בה' הידיעה.

קיצורים ביבליוגרפיים

או"א = אכלה ואכלה
 או"א ה = [ספר אכלה ואכלה, מהדורת פ' דיאז-אסטבן על פי כ"י האלה] F. Diaz-
 Esteban, *Sefer 'Oklah We-'Oklah*, Madrid 1975
 או"א פ = ספר אכלה ואכלה, מהדורת ז' פרנסדורף [על פי כ"י פריז], הנובר תרכ"ד
 ברויאר, כתר = מ' ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים
 תשל"ז
 ברויאר, ל⁴⁵ = מ' ברויאר (מהדיר ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן
 יעקב בכתב יד ל⁴⁶, ניו יורק תשנ"ב
 גינצבורג, המסורה = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885
 (דפוס צילום, ירושלים תשל"א)
 ייבין, המסורה למקרא = י' ייבין, המסורה למקרא, אסופות ומבואות בלשון, ג,
 ירושלים תשס"ג
 ייבין, ניקוד בבלי = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי,
 ירושלים תשמ"ה
 לייאנס, מסורה מצרפת = ד' לייאנס, המסורה המצרפת - דרכיה וסוגיה, על פי
 כתבי-יד קהיר של הנביאים, באר שבע תש"ס
 מ"ג = מסורה גדולה
 מ"ס-ד = המסורה הסופית שבסוף מהדורת מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ו
 מ"ק = מסורה קטנה
 עופר, המסורה הבבלית = י' עופר, המסורה הבבלית לתורה עקרוניתה ודרכיה,
 ירושלים תשס"א

כתבי יד של המקרא

א = כתר ארם צובה, דפוס צילום, ירושלים תשל"ו
 אגא = כתב יד של כתובים בניקוד בבלי [ראה ייבין, ניקוד בבלי, עמ' 150]

44. ברשימת מ"ס-ד הפסוק מופיע. ברשימות הדגם האלפבית הפסוק אינו מופיע, אולם אין בכך כל ראייה, שהרי ברשימות האלה בא רק פסוק אחד בכל אות.

- ב54 = כתב יד המוזאון הבריטי Harley 5710-11 (מרגליות 54), תנ"ך (במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים בבית הספרים בירושלים: ס' 4889-4891)
- ל = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr I B 19a, דפוס צילום, ירושלים תשל"א
- ל"מ = כ"י ליהמן, תורה (לשעבר קהיר, גוטהייל 14)
- פ = כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית, Evr I B 3, נביאים אחרונים, נכתב בשנת 916
- ק = כתב יד הנביאים מקהיר, דפוס צילום, ירושלים תשל"א
- ד = דפוס מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ו